

Problems and Solutions of the System of Economic Relations of Chol-Yaylov Livestock Supply

Tangirov Abdukholik Egamovich

Tagaev Anvar Salaxidinovich

Аннотация. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси иқтисодий муносабатлар тизимидаги муаммолар ўрганилган ва қуйи мажмуа тарки-бига қирувчи корхоналар ўзаро манфаатли иқтисодий ва ишлаб чиқариш алоқаларини барқарорлаштириш бўйича асосли таклифлар ишлаб чиқилган.

Калит сўзлар: Иқтисодий муносабатлар, иқтисодий алоқалар шакли, хўжалик шартномаси, интеграция, кооперация, истеъмол кооперативлари, якуний натижа.

Кириш. Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси фаолияти самара-дорлиги бевосита ҳамкор корхоналарининг ўзаро иқтисодий муносабатлар тизимига боғлиқ. Иқтисодий муносабатлар - бу ишлаб чиқариш фаолияти ва унинг натижаларини алмашиш жараёнларида корхоналарнинг иқтисодий манфаатлари амалга ошириладиган алоқаларнинг бир шакли.

Қуйи мажмуа тизимида ишлаб чиқариш воситаларини сотиб олиш, маҳсулот ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, сақлаш ва сотиш, билан шуғулла-надиган корхоналар ва ташкилотлар ўртасидаги иқтисодий муносабат-ларни ташкил этишнинг асосий шакли - хўжалик шартномасидир. Унинг ёрдамида ўзаро ҳамкор корхоналар ва ташкилотлар моддий ресурсларни етказиб бериш ва кўрсатиладиган хизматлар ҳажмлари, маҳсулот сифати, ассортимент ва етказиб бериш муддатлари, маҳсулотлар ва хизматлар баҳолари ва тарифлари, шартнома шартлари бузилганлиги учун санкция миқдорларини белгилайди. Демак, шартнома томонларнинг аниқ натижа-лар учун ҳуқуқлари, мажбуриятлари ва жавобгарликларини тартибга солувчи иқтисодий-ҳуқуқий ҳужжат ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликларига омух-та ем, дағал хашак етказиб бериш ҳамда етиштирилган чорвачилик маҳсу-лотларини реализация қилиш бўйича тузилган шартномалар амалдаги қонунлар ва меъёрий ҳужжатлар талабларига мутлақо жавоб бермаслиги изланишлар натижасида аниқланилди. Масалан, “Сарибел” қоракўлчилик хўжалиги билан “Бухоро-Қоракўли-Ғайрат” маъсулияти чекланган жамият ўртасида тузилган қоракўл терисини етказиб бериш шартномасида корхона шакли, тузилган жойи, шартнома (мавзуси) предмети, тарафларнинг ҳуқуқ-лари, маҳсулотларни етказиб бериш тартиби ва шартлари, топшириш-қабул қилиб олиш (ишларни бажариш, хизматлар кўрсатиш) пунктлари ва давр-лари (муддатлари), шартноманинг баҳоси, ҳисоб-китоблар тартиби, шакли ва муддатлари, низоларни ҳал этиш тартиби, яқунловчи қоидалар шартномада ўз аксини топмаганлиги шартнома шартларини бажаришда бир қатор ноаниқликларни ва низоларнинг келиб чиқишига сабаб бўлмоқда.

Шу билан биргаликда шартномалар ҳуқуқий экспертиза ва рўйхатдан ўтказиш лозимлиги белгилаб қўйилганлигига қарамасдан ўтказилмаган, форс-мажор шартлари ўз аксини топмаган, сотиб олувчи томонидан маҳсу-лот ҳақ муддатида тўлаб берилмаган. Демак шартноманинг шакли, таркиби ва мазмуни қонун ҳужжатлари талабларига жавоб бермайди ва ўзаро ман-фаатли иқтисодий алоқаларнинг барқарор ривожланишига тўсқилик қил-моқда.

Бошқаришнинг бозор шароитларига ўтиш билан чўл-яйлов чорвачи-лиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларининг қайта ишлаш саноати билан ўзаро муносабатларидаги аҳвол анча ёмонлашди. Қайта ишлаш корхонала-рини хусусийлаштириш чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида ишлаб чиқариш ва иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлашга, уларнинг монопол ҳолатини йўқ қилишга ёрдам бермади. Қайта ишлаш корхоналарининг асосий қисми акциялаштириш вариантини танладилар, бунда бошқарув улуши уларнинг меҳнат жамоаларида қолди, қолган қисми хомашё етказиб берувчилар ўртасида тақсимланди. Шу билан бирга, чўл-яйлов чорвачи-лиги ишлаб чиқарувчиларига тегишли акциялар маҳсулотларни етказиб бериш мажбуриятларни уларга юкламайди, улар янада қулай шартларда хомашёни бошқа корхоналарга етказиб беришлари мумкин. Шундай қилиб, акцияларга эгалик уларнинг эгасини ишлаб чиқариш ривожланиш-дан манфаатдор шахсга айлантормади.

Акция эгасининг қизиқиши максимал дивидендларни олишдир, аммо тўловлар инқирози кўпинча ишлаб чиқариш харажатларини қоплашга ҳам имкон бермади. Шунинг учун ҳам дивидендлар қуйи мажмуа корхоналари-нинг ўзаро иқтисодий муносабатлари ривожланиши ва барқарорлашишига хизмат қилмади. Натижада кўплаб чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари инқрозга юз тутишди. Бу эса ўз навбатида чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларини сотиш муаммосини келтириб чиқарди.

Чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси корхоналари ўртасида ўзаро иқтисодий манфаатли муносабатлар тизими яратилмаганлиги, ишлаб чиқа-рилаётган маҳсулотларнинг асосий қисми қайта ишлаш қувватлари етиш-маётганлиги, катта меҳнат ва харажатлар сарфлаб ишлаб чиқилган қўй сути, мол териси ва жун каби қайта ишлаш корхоналари учун қимматбаҳо хомашёларни ахлатга чиқариб ташланишига, қорақўл тери, гўшт ва бошқа маҳсулотлар чуқур қайта ишланмасдан асосий қисми хомашё сифатида сотилишига олиб келди. Бу эса ўз навбатида чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси рақобатбардошлигини кескин пасайишга сабаб бўлди. Масалан, Навоий вилоятида гўштни қайта ишлаш 18-20 фоиздан, жунни 20-21, мол терилари 30 фоиздан ошмаяпти. Қорақўл тери қайта ишлаш ошлаш, жунни эса ювиш билан яқунланмоқда холос. Улардан тайёр буюмлар ишлаб чиқа-риш деярли йўлга қўйилмаган. Натижада, жуннинг товарлик даражаси 66,9 фоизни, қорақўл тери 34,7 ва мол терилариники 9,9 фоизни ташкил қилган холос ва ишлаб чиқилган 2783,7 ц жун, 3649 дона қорақўл тери ва 15775 дона мол терилари ўз харидорларини топмаган.

Демак чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари барқарор ривожланиши-ни тўсиқ бўлаётган яна бири жиддий муаммо етиштириган маҳсулотларни сотишдир. Олиб борилган тадқиқотлар, ҳам ички ҳам ташқи бозорларда хом ашё эмас тайёр маҳсулотларга кучли талаб мавжудлигини кўрсатди. Бухоро, Тўрткўл, Нурота шаҳарларида ва айрим хўжаликларда фаолият кўрсатаётган кичик корхоналар чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларидан турли хилдаги буюмлар тайёрлаб ички ва ташқи бозорларда сотишдан хомашёга нисбатан 4-5 баробар кўпроқ даромад олишмоқда. Қўшни Қозо-ғистон Республикасида ҳам жунни қайта ишлаш корхонаси ишга туширил-ганига қадар харидор топилгандагина 1 килограмм дағал жун 5 тенгеда сотилган. Ҳозирда эса 1 кг. дағал жунни сотиш нархи 18 тенгача кўтарил-ган.

Чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотларининг қайта ишланаётган қисми ҳам шаҳарларда жойлашган саноат корхоналари томонидан амалга оши-рилмоқда. Ушбу саноат корхоналари сони камлиги ва қувватларининг етишмаслиги ҳамда монопол ҳолатдалиги чўл-яйлов чорвачилигида яра-тилган қийматнинг катта қисмини ўзлаштириб олишга имкон бермоқда яъни ўзаро муносабатларда иқтисодий адолатсизлик содир бўлмоқда.

Масалан, қорақўл теридан тайёр маҳсулот тайёрлаш учун сарфланган харажатларнинг 62,4 фоизи уни ишлаб чиқариш, 37,6 фоизи қайта ишлаш-га сарфланган. Аммо, қорақўл терини қайта ишлашга 37,6 фоиз харажат қилган ҳолда тайёр маҳсулот ишлаб чиқувчи 86,7 фоиз фойдани ўзлаштир-моқда, маҳсулотни ишлаб чиқарувчи эса атиги 13,3 фоиз фойдага эгалик қилмоқда. Гўштни қайта ишлаш учун уни ишлаб чиқувчи 73,2 фоиз харажат сарфлаган ҳолда фойданинг фақатгина 11,2 фоизини, қайта ишловчи эса 26,8 фоиз харажат сарфлаб, фойданинг 88,8 фоизни олган. Жунни қайта ишловчи олинган фойданинг 86,9 фоизини ўзлаштирган ҳолда 13,3 фоиз ишлаб чиқариш харажатларини сарфлаган холос. Демак, ўзаро иқтисодий муносабатлар тизимидаги камчиликлар хусусан баҳолардаги диспаритет туфайли қайта ишловчи саноат корхоналари маҳсулот ишлаб

чиқарувчи хўжаликларнинг 70-75 фоиз даромадларини асоссиз ўзлаштириб олиш-моқда.

Ҳозирги иқтисодий қийинчиликлар кооперация ва интеграцияни такомиллаштирган ҳолда шакллантириш заруриятини келтириб чиқар-моқда. Булар, авваламбор, баҳолар диспаратети (баҳолар номутаносиб-лиги) ва солиққа тортишнинг мураккаб тизими, маҳсулотларни сотишда ва ишлаб чиқариш ресурсларини харид қилишда мукамал алоқаларнинг йўқлиги, қишлоқда мулкчилик ва ер муносабатларининг ўзгариши, чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуасида иқтисодий фаолиятни самарасиз бошқариш тизими, бозорнинг шаклланиши билан боғлиқ кескин зиддият-лардир. Ишлаб чиқарувчи, қайта ишловчи, хизмат кўрсатувчи ва бошқа корхоналар моддий манфаатлари бевосита қуйи мажмуа якуний натижа билан эмас, балки ўз фаолияти натижаси билан боғлиқлиги ўзаро иқтисо-дий манфаатли алоқаларни йўлга қўйилишидаги жиддий тўсиқлардан биридир.

Таъкидланганлар билан биргаликда чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси учун малакали кадрлар тайёрлаш тизимининг мавжуд эмаслиги, илмий тадқиқот ва наслчилик ишлари тизимли олиб борилмаётганлиги, маркетинг (сотиш) хизмати ташкил этилмагани, ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаси ривожланмаганлиги каби йирик муаммоларни ўзаро ташкилий-иқтисодий боғлиқ хусусан ишлаб чиқиш ва бозор хизматларини кўрсатувчи, маҳсулот ишлаб чиқарувчи, хом ашёни қайта ишловчи, тайёр маҳсулотларни сотувчи корхоналар ва хўжаликлар фаолиятини кооперациялаш ва интеграциялаш йўли билан ечишни тақозо этмоқда.

Интеграциялашган ишлаб чиқаришга ўтиш объектив равишда иқти-содий ривожланиш даражаси ва тармоқлараро алоқалар билан белгила-нади. Интеграцияни ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг маълум бир босқичида пайдо бўладиган, меҳнат тақсимо-ти асосида ривожланган тармоқлараро ўзаро таъсирнинг ташкилий-иқтисодий шакллари етарли бўлмаганда пайдо бўладиган самарали ва иқтисодий тараққиётни таъмин-ламайди ижтимоий-иқтисодий жараён деб ҳисоблаш мумкин.

Интеграция натижасида синергетик самарага эришилади, бу маҳсу-лот ишлаб чиқариш ҳажмининг ошиши, жорий харажатларнинг тежамкор-лиги, маҳсулот сифатининг яхшиланиши, харидорга етказиб бериш муд-датининг қисқариши ва натижада - унинг эҳтиёжларини янада тўлиқ қондиришдир. Синергетик самаранинг иқтисодий кўрсаткичлари - бу иш-лаб чиқариш ҳажмининг кўпайиши (ресурслар ҳажми ўзгармаган ҳолда) ва маълум ҳажмдаги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун жорий харажатларни тежаш натижасида ялпи даромад, фойда ва рентабеллик даражаси ўсиб боради.

Маҳсулот етиштирувчи хўжаликлар ҳам ва хомашёни қайта ишловчи корхоналар ҳам якка ўзлари иқтисодий инқроздан чиқишлари жуда қийин. Агар режали - маъмурий иқтисодиёт шароитида чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси тармоқлари ўртасидаги муносабатлар бутунлай давлат томонидан ўрнатилган бўлса, энди бу масалалар билан корхоналар ўзлари шуғулланишлари шарт. Бундай ҳолатда чўл-яйлов чорвачилиги хўжалик-лари ичида, хомашёни қайта ишлаш ва агросервис корхоналари ўртасида келиб чиқадиган қарама-қаршиликлар ва муаммолар кооперация ва интег-рация доирасида ўз ечимларини осон топиши мумкин.

Мавжуд муаммоларнинг оқилона ечимини топиш жамоавий уйғунла-шувни талаб этмоқда. Барқарор тараққиётни таъминлашни таълим, фан ва ишлаб чиқаришнинг самарали интеграциялашувисиз, инновацион жараён-ларсиз тасаввур этиш мумкин эмас. Чунки, инновация билимлар тугал кон-центрациялашган интеграциялашув туфайли пайдо

бўлган ғоядан бошла-нувчи илмий-тадқиқот, фан, таълим ва ишлаб чиқаришнинг фаол ҳамкор-лиги маҳсули, янгилинишларга асосланган тўқин ва фаровон ҳаёт, ижти-мой ва иқтисодий юксалишни таъминловчи омилдир.

Маҳаллий ва хорижий тажриба шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги ва қайта ишлаш корхоналари ўртасидаги иқтисодий алоқалар самарадор-лигини ошириш қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш бўйича интеграция ва кооперациянинг, турли хил яхлит таш-килий шаклларни ишлаб чиқиш ва кенг жорий қилиш асосида эришилган-лигини кўрсатмоқда.

Шунингдек, чўл-яйлов чорвачилиги қуйи мажмуаси соҳалари ва кор-хоналарини интеграциялаш ва кооперациялаш жараёнларини амалга оши-ришда ушбу қуйи мажмуанинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш шарт. Хусусан чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари асосий қисми майда деҳқон хўжаликларида 21,0 млн.гектардан кўп майдони эгаллаган кам ҳосили чўл яйлов майдонларида етиштирилишини, ўнлаб турли хилдаги маҳсулотлар ишлаб чиқарилишини, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфрату-зилма ривожланмаганлигини, аҳоли тарқоқ жойлашганлиги, бозор меха-низмлари суст шаклланганлиги ва бошқалар.

Масалан, республикада урчитилаётган 6,2 млн. бош қорақўл қўйла-ридан 4,4 млн. боши деҳқон хўжаликлари 0,5 млн. боши фермер хўжалик-лари ва 1,3 млн. боши қишлоқ хўжалиги фаолиятини амалга оширувчи ташкилотлар ёки уларнинг ҳиссасига мос равишда 71,0 фоиз, 8,0 ва 21 тўғ-ри келган. Мавжуд она қўйларнинг 30 фоизигина сунъий уруғлантирилган. Бу эса харажатларнинг ошиб кетишига ва маҳсулот сифатининг пасайи-шига олиб келмоқда. Шу сабабли чўл-яйлов чорвачилиги маҳсулотлари етиштирилаётган ҳудудларда хомашёни чуқур қайта ишлаб тайёр маҳсулот тайёрловчи, маҳсулотларни сақлаш, қуйи мажмуага агросервис хизматла-рини кўрсатувчи, моддий-техник ресурслар таъминоти ташкил этувчи ва тайёр маҳсулотлар сотилишини ташкил этувчи кохоналарни маҳсулот ишлаб чиқарувчилар мулк ва маблағларини бирлаштириш ҳисобидан исътемом кооперативлари шаклида барпо этилиши уларнинг ўзаро ишлаб чиқариш ва иқтисодий муносабатларини мустаҳкамлайди, фаолияти сама-радорлиги ошишини таъминлайди ҳамда молиявий барқарорлигини кучай-тиради. Шунингдек, қуйи мажмуа хўжаликлари ва корхоналарини коопера-циялаш натижасида минглаб янги иш ўринлари пайдо бўлади ва чўл-яйлов ҳудудларни ижтимоий ривожлантириш учун ҳам имкониятлар вужудга келади.

Интеграция ишлаб чиқариш ва иқтисодий алоқаларни мустаҳкам-лашга, ўзаро боғлиқ ишлаб чиқариш цикли иштирокчиларининг манфаат-ларини яхшироқ мувофиқлаштириш зарурлигига олиб келади. Бу ерда асо-сий вазифа ҳар бир иштирокчининг якуний натижага қўшган ҳиссасини адолатли аниқлашдир. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш, қайта ишлаш ва сотиш босқичларининг тенг рентабеллик принциpidан фойдаланиш энг яхшисидир. Бундай ҳолда, тайёр маҳсулотни сотишдан тушадиган пул маблағлари меъёри харажатлар ва рентабелликнинг меъёри даражаси асо-сида ёки пировард маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган жами харажатлар асосида (мутоносиб) тақсимланади.

Хулоса ва таклифлар. Қуйи мажмуа соҳалари ва корхоналарининг ўзаро иқтисодий муносабатларидаги муаммоларни чорва молларини бўрдоқилаш ва қорақўлча ишлаб чиқариш хўжаликлараро корхоналарни, озуқа тайёрлаш заводларини, хомашёни чуқур қайта ишловчи корхона-ларни, агросервис корхоналарини, тайёр маҳсулотларни сотишни ташкил этувчи муасассаларни чўл-яйлов чорвачилиги хўжаликлари мулк ва маб-

лағларини бирлаштириб истъемол кооперативлари шаклида ташкил этиш йўли билан ечиш мақсадга мувофиқ.

Истеъмол кооперативлари чўл-яйлов чорвачилиги куйи мажмуаси таркибига кирувчи хўжалик ва корхоналарнинг ўзаро иқтисодий муносабатларидаги зиддиятларига барҳам беради.

Маҳсулот ишлаб чиқариш, қайта ишлаш, хизмат кўрсатиш ва сотиш жараёнларининг истъемол кооперативлари шаклида уйғунлашиши қайта ишлаш корхоналари томонидан даромаднинг асосиз ўзлаштирилишига барҳам беради ва ўзаро иқтисодий муносабатларни мустаҳкамлайди ҳамда иқтисодий адолатни тиклайди.

Ишлаб чиқарилаётган хомашёнинг аксарият қисми чуқур қайта ишланади ва тайёр маҳсулотга айлантирилади натижада эса чўл-яйлов ху-дудларида хўжалик юритувчи субъектлар даромадни 4-5 баробар кўпайти-рилишига эришилади.

Ташкил этиладиган кооператив корхоналарда минглаб янги иш ўрин-лари барпо этилади ва чўл-яйлов чорвачилиги худудларининг ижтимоий-иқтисодий ривожланиш суръатлари тезлашади ҳамда барқарорлашади.

Адабиётлар рўйхати

1. Каюмов Ф.К. и др. Каракулеводческий подкомплекс и его роль в формировании конъюнктуры рынка. Т. "Узинформагропром". 1993 г.
2. Ибрагимов Ю. Канада чорвачилиги, бугунги ҳолати ва ривожланиш истикболлари. Зооветеринария, Ж. №2, 2012. 38–43б.
3. Тангиров А.Э. Чўл-яйлов чорвачилиги субъектларида шартномавий муносабатлар ва уларни такомиллаштириш. Чўл яйлов чорвачилиги ва озуқа етиштириш муаммолари (Халқаро илмий-амалий конференция материаллари) Самарқанд, 2015. 59-66б.
4. Тангиров А.Э. ва Нуманов Ш. Чўл-яйлов чорвачилиги муаммолари ва уларнинг ечими. 2020 йил, №3, 48-50б.